

УДК 37.013:069]:[364-786-053.2-053.6:355.1]
DOI <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.2.6>

Юлія ПЕСОЦЬКА

аспірантка кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, вул. Садова, 26, м. Умань, Черкаська область, Україна, 20308
ORCID: 0000-0002-8028-7878

Бібліографічний опис статті: Песоцька, Ю. (2022). Роль музейної педагогіки під час освітнього процесу та соціальної реабілітації дітей та молоді у воєнний час. *Ввічливість. Humanitas*, 2, 44–51, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.2.6>

РОЛЬ МУЗЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ ПІД ЧАС ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ У ВОЄННИЙ ЧАС

У статті висвітлено результати проведеного дослідження за темою «Роль музейної педагогіки під час освітнього процесу та соціальної реабілітації дітей та молоді у воєнний час». Мета статті – з'ясувати вплив музейної педагогіки на соціальну реабілітацію дітей та молоді у воєнний час, а також обґрунтувати доцільність її застосування під час організації освітнього процесу

У дослідженні використано такі методи, як опитування, аналіз та узагальнення наукової літератури із досліджуваної проблеми.

Наукова новизна. Проведене дослідження показує важливість поєднання різних засобів у освітній та соціальній сферах. Зокрема, використання засобів музейної педагогіки набуває зовсім іншого значення, ніж 5–10 років тому. Отриманні результати свідчать про те, що роль музеїв змінюється і ще більше посилюється після війни.

Музейну педагогіку у публікації розглянуто як інструментарій педагогів, соціальних працівників та психологів під час реалізації своєї професійної діяльності. Також визначено аспекти, на які впливає використання засобів музейної педагогіки під час організації освітнього процесу та соціальної реабілітації.

Висновки. Встановлено, як змінилася роль засобів музейної педагогіки до воєнного стану та під час війни. Автором зазначено, що це може сприяти покращенню соціально-психологічного становища внутрішньо переміщених дітей та молоді, зокрема з інвалідністю. Також визначено, що для більш ефективного роботи необхідно створювати мультидисциплінарну команду та будувати діяльність на міждисциплінарному підході.

Перспективи подальших досліджень автор вбачає у більш детальному вивченні використання засобів музейної педагогіки у соціальній роботі, зокрема у соціальній реабілітації, дітей та молоді, у тому числі з особливими освітніми потребами та внутрішньо переміщених.

Ключові слова: музейна педагогіка, освітній процес, соціальна реабілітація, діти та молодь з інвалідністю, внутрішньо переміщені особи, воєнний час.

Yuliia PESOTSKA

PhD-student at Department of Social Pedagogy and Social Work, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, 26 Sadova str., Uman, Cherkasy region, Ukraine, 20308
ORCID: 0000-0002-8028-7878

To cite this article: Pesotska, Yu. (2022). Rol muzeinoi pedahohiky pid chas osvithnoho protsesu ta sotsialnoi rehabilitatsii ditei ta molodi u voiennyi chas [The role of museum pedagogy during the educational process and social rehabilitation of children and youth during war]. *Vvichlyvist. Humanitas*, 2, 44–51, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.2.6>

THE ROLE OF MUSEUM PEDAGOGY DURING THE EDUCATIONAL PROCESS AND SOCIAL REHABILITATION OF CHILDREN AND YOUTH DURING WAR

The article highlights the results of a study on «The role of museum pedagogy in the educational process and social rehabilitation of children and youth in wartime». The purpose of the article is to find out the influence of museum pedagogy on the social rehabilitation of children and youth in wartime, as well as to justify its feasibility in the organization of the educational process.

The research used such methods as survey, analysis and generalization of scientific literature on the research problem.

Scientific novelty. The study shows the importance of combining different tools in the educational and social spheres. In particular, the use of museum pedagogy acquires a completely different meaning than 5–10 years ago. The results show that the role of museums is changing and will increase even more after the war.

Museum pedagogy in the publication is considered as a tool for teachers, social workers and psychologists in the implementation of their professional activities. Aspects that are influenced by the use of museum pedagogy in the organization of the educational process and social rehabilitation are also identified.

Conclusions. It is established how the role of museum pedagogy changed before the martial law and during the war. The author noted that this can help improve the socio-psychological situation of internally displaced children and youth, including those with disabilities. It is also determined that for more effective work it is necessary to create a multidisciplinary team and build activities on an interdisciplinary approach.

The author sees prospects for further research in a more detailed study of the use of museum pedagogy in social work, in particular in social rehabilitation, children and youth, including those with special educational needs and internally displaced persons.

Key words: *museum pedagogy, educational process, social rehabilitation, children and youth with disabilities, internally displaced persons, wartime.*

Актуальність проблеми. Сьогоднішнє суспільство вкотре на межі радикальних змін, переосмисленні системи цінностей, поглядів та думок. Як ніколи сьогодні цінність людського життя, мир та безпека є найважливішим для всього цивілізованого суспільства. Однак наша держава переживає складні воєнні часи і українському народу довелося зіштовхнутися з багатьма проблемами, які спонукають до активних, рішучих та відповідальних дій, до пошуку нових ідей, думок, поглядів для розв'язання існуючих та можливих проблем.

Одним із головних питань є надання відповідної медичної та соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали внаслідок бойових дій та / або вимушені евакуюватися з регіонів України, які окуповані російськими військами, самостійно або під час гуманітарних коридорів.

Надання соціально-психологічної допомоги є важливою складовою під час соціальної адаптації внутрішньо переміщених осіб, зокрема дітей та молоді, у тому числі з інвалідністю. Пристосування ВПО до нових умов життя впливає на процес проходження соціальної реабілітації. Перед фахівцями медичної, соціальної та психологічної сфер постає чимало завдань, аби допомогти подолати кризову ситуацію ВПО, зокрема дітям.

Вважаємо, що використання засобів музейної педагогіки під час освітнього процесу та соціальної реабілітації внутрішньо переміщених дітей та молоді, зокрема з особливими освітніми потребами, сприятиме цим процесам.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми використання засобів музейної педагогіки під час освітнього процесу висвітлено у працях О. Караманова. Науковець вивчає актуальні питання розвитку музейної педагогіки на теренах України, а також досліджує

досвід зарубіжних колег щодо її запровадження під час навчання та викладання.

Також теоретичні засади музейної педагогіки вивчає І. Удовиченко та пропонує практичний інструментарій для організації освітнього процесу.

Проблеми соціальної реабілітації та її упродовження в Україні вивчає А. Попович.

Соціально-психологічну реабілітацію, зокрема дітей та молоді з особливим освітніми потребами, вивчають І. Албул, А. Войтовська, Н. Коляда, О. Кравченко, Н. Салата, К. Чупіна та ін.

Мета – з'ясувати вплив музейної педагогіки на соціальну реабілітацію дітей та молоді у воєнний час, а також обґрунтувати доцільність її застосування під час організації освітнього процесу.

Виклад основного матеріалу. Музейна педагогіка у сучасній системі освіти є сполучною ланкою між музейними закладами та закладами освіти. За допомогою використання засобів музейної педагогіки освітній процес стає більш ефективним, а також це сприяє формуванню особистості учня та студента, майбутнього фахівця, подоланню міжкультурних стереотипів тощо.

І. Удовиченко вважає, що музейна педагогіка – це «педагогічна дисципліна, що вивчає шляхи становлення гуманістичного світогляду, що базується на духовних цінностях, а також специфіку інтелектуального, етичного і естетичного розвитку особистості в процесі музейної комунікації» (Удовиченко, 2017, 12 с.)

Вважаємо, що використання засобів музейної педагогіки може сприяти соціальній реабілітації дітей та молоді з особливими освітніми потребами, у тому числі внутрішньо переміщеним особам.

Ураховуючи той факт, що наразі в Україні війна було проведено опитування щодо доцільності використання засобів музейної педагогіки

у воєнний час під час освітнього процесу та соціальної реабілітації. Опитування було проведено серед здобувачів освіти та науково-педагогічних працівників Львівського національного університету імені Івана Франка та здобувачів освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Для цього було розроблено анонімну анкету, яка включає 10 запитань.

Проведення дослідження на базі Львівського національного університету імені Івана Франка було зумовлено тим, що, по-перше, в університеті викладаються такі навчальні курси – «Музейна педагогіка», «Основи музейної педагогіки» та «Музейна дидактика», по-друге, функціонує науково-навчальна лабораторія музейної педагогіки (завідувач лабораторії – док.пед.н., проф. О.В. Караманов).

Опитування сприяло у вивченні думки майбутніх фахівців, зокрема педагогів, соціальних працівників та практичних психологів, щодо необхідності та значимості використання засобів музейної педагогіки.

На питання «Чи використовували засоби музейної педагогіки під час освітнього процесу до воєнного стану?» 41,9 % опитуваних відповіли ствердно, 58,1 % вказали, що ні. Отримані результати вказують на те, що засоби музейної педагогіки використовують під час освітнього процесу, хоча вони є не достатньо популярним інструментарієм у освітньому середовищі.

Однак на питання «Чи є доречним та необхідним використання засобів музейної педаго-

гіки під час освітнього процесу під час війни?» 64,5 % респондентів вказали, що це є доречним та необхідним, 29 % зазначили, що ні, 9 % – важко відповісти і 3 % – не знаю. Як бачимо, кількість респондентів, які вважають необхідним використання засобів музейної педагогіки під час освітнього процесу під час війни зросла. Можна сказати, що це обумовлене тим, що музейна педагогіка сприятиме формуванню громадянської позиції, прищеплення української культури, традицій та звичаїв, поглиблення знань історії Батьківщини та ідентифікація себе як українця.

Окрім вищезазначеного, інтерактивність музейної педагогіки сприятиме зменшенню соціально-психологічної напруги під час освітнього процесу, налагодженню контактів, подоланню соціальних бар'єрів, згуртуванню колективу тощо. Це допомагати внутрішньо переміщеним діткам інтегруватися у нове освітнє середовище, знайти нових друзів. Особливо це є важливим для дітей з особливими освітніми потребами. Успішність їхньої соціальної адаптації залежить від багатьох чинників, забезпечення сприятливих умов для навчання – один із найважливіших факторів.

Також на тлі війни використання засобів музейної педагогіки також можна використовувати з метою формування етнічної толерантності, гуманності, доброзичливості, небайдужості до чужих проблем тощо.

Під час опитування також було запропоновано дати відповідь на запитання «Чи було

1. Чи використовували засоби музейної педагогіки під час освітнього процесу до воєнного стану?

31 ответ

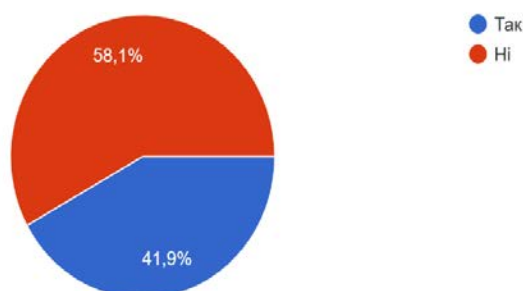

Рис. 1. Результати опитування на питання «Чи використовували засоби музейної педагогіки під час освітнього процесу до воєнного стану?»

доречним використання засобів музейної педагогіки під час соціальної реабілітації до воєнного стану?». Більшість респондентів, а це 71 % зазначили, що це є доречним і лише 9,7 % – вказали, що ні. Також серед поодиноких відповідей – «я не знаю», «можливо» тощо. Використання засобів музейної педагогіки може сприяти соціокультурній адаптації дітей та молоді, зокрема з інвалідністю, у суспільстві, а також впливатиме на їх інтеграцію у освітнє середовище.

На питання «Як Ви вважаєте, чи варто використовувати засоби музейної педагогіки під час соціальної реабілітації внутрішньо перемі-

щених дітей та молоді, зокрема з особливими освітніми потребами під час війни?» 87,1 % опитуваних вважають, що потрібно, 9,7 % вказали, що ні, і 3,2 % зазначили, що не знають.

Використання засобів музейної педагогіки у воєнний час допомагатиме не лише відновлювати soft skills та полегшуватиме процес соціальної інтеграції дітей та молоді, зокрема внутрішньо переміщених та з особливими освітніми потребами, але є важливим чинником у формуванні громадянської позиції, свідомої та відповідальної особистості.

На думку А. Попович, найважливішими цілями соціальної реабілітації є «повернення

5. Чи є доречним та необхідним використання засобів музейної педагогіки під час освітнього процесу під час війни?

31 ответ

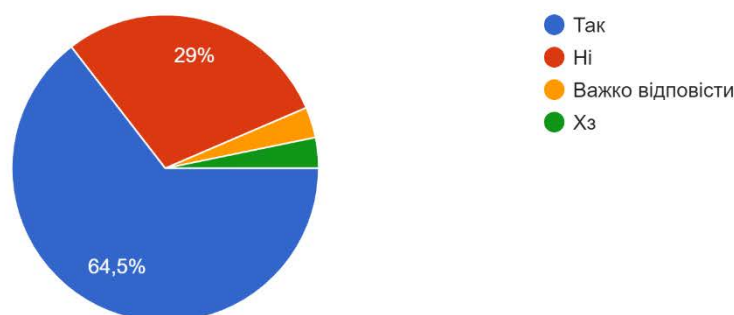

Рис. 2. Результати опитування на питання «Чи є доречним та необхідним використання засобів музейної педагогіки під час освітнього процесу під час війни?»

2. На Вашу думку, чи було доречним використання засобів музейної педагогіки під соціальної реабілітації до воєнного стану?

31 ответ

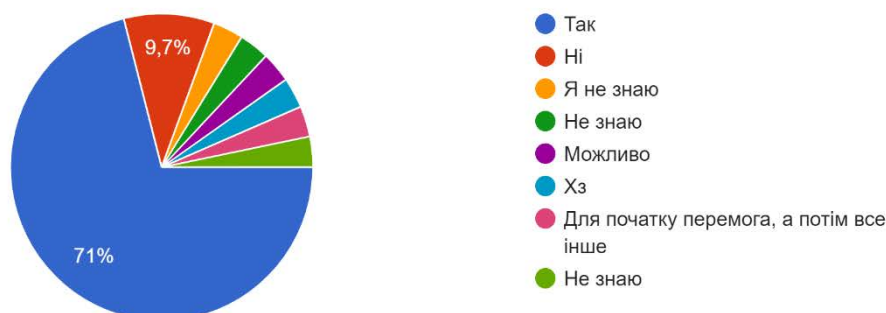

Рис. 3. Результати опитування на питання «Чи було доречним використання засобів музейної педагогіки під час соціальної реабілітації до воєнного стану?»

у суспільство, подолання ізоляції, підвищення соціальної активності, розширення соціальних контактів, підтримка оптимального рівня життя» (Попович, 2017, с. 227).

О. Кравченко, Н. Коляда та Н. Салата вважають, що «зміст соціально-психологічної реабілітації полягає, перш за все, у відновленні оптимального функціонування психологічних механізмів, що забезпечують соціальну діяльність і соціальну інтеграцію» (Коляда, Кравченко, Салата, 2021, с. 20).

Можна стверджувати, що соціальна реабілітація сприяє психосоціальному відновленню людини, що зумовлюватиме оптимальне соціальне функціонування і подолання кризових ситуацій.

Вважаємо, що засоби музейної педагогіки – це інструментарій, за допомогою якого фахівці соціальної роботи та психології можуть направити особистість на подолання у першу чергу внутрішніх бар'єрів, а вже потім розв'язання кризової ситуації.

Соціальна реабілітація засобами музейної педагогіки сприятиме успішній соціальній адаптації, зниженню психологічної напруги, профілактиці девіантної та асоціальної форм поведінки, у тому числі алкогольної залежності, наркоманії, ігрової залежності, бродяжництву тощо. Адже придушення негативних емоцій та почуттів, невміння контролювати свої емоції зумовлюватиме пошуку доступних

шляхів розв'язання цих проблем. Тим паче нове середовище, нові умови, втрати ускладнюватимуть ситуацію дитині.

Соціальна реабілітація засобами музейної педагогіки допоможе сублімувати всі переживання та негативні емоції у творчість, пізнання тощо. На нашу думку, засоби музейної педагогіки також допомагатимуть у організації освітнього процесу.

Окрім цього нами було вивчено вплив музейної педагогіки на свідомість учнівської та студентської молоді. Так, на питання «Чи вплинуло використання засобів музейної педагогіки на свідомість учнівської та студентської молоді, зокрема з особливими освітніми потребами до війни?» 71 % респондентів дали ствердну відповідь, 19,4 % зазначили, що не впливало. У поодиноких випадках дали такі відповіді, як «не знаю», «50 на 50» тощо.

Використання засобів музейної педагогіки впливає на свідомість молоді, тим більше у період війни. Є. Зелінська вважає, що на свідомість, зокрема національну, впливають такі фактори – етнонаціональна культура, геопростір нації та історії. Історичний фактор, на думку науковця, є одним із основних. (Зелінська, 2009) Музеї є осередком збереження історії нашої держави. І сьогодні музейна педагогіка виступає інструментом впливу на формування свідомості підростаючого покоління.

6. Як Ви вважаєте, чи варто використовувати засоби музейної педагогіки під час соціальної реабілітації внутрішньо переміщених дітей та м...ді, зокрема з особливими освітніми потребами?

31 ответ

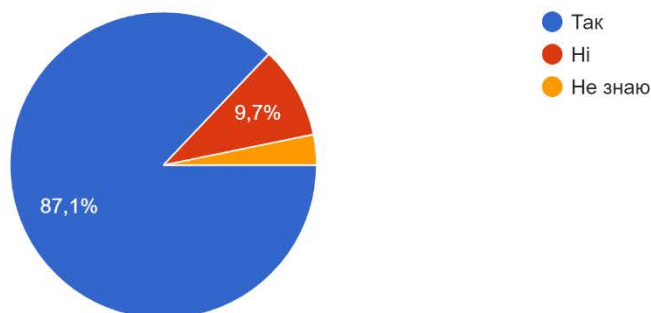

Рис. 4. Результати опитування на питання «Як Ви вважаєте, чи варто використовувати засоби музейної педагогіки під час соціальної реабілітації внутрішньо переміщених дітей та молоді, зокрема з особливими освітніми потребами під час війни?»

Під час вивчення питання «Яким чином використання засобів музейної педагогіки впливало на соціальну реабілітацію дітей та молоді з особливими освітніми потребами?» було встановлено, що 32,3 % вважає, що це допомагає подолати існуючі стереотипи у суспільстві. Варто зазначити, що довгий час діти та молоді з інвалідністю були ізольовані від суспільства. І подолання стереотипів у суспільстві є запорукою успішності процесу соціальної реабілітації та соціальної інтеграції у цілому. Це підтверджують результати опитування, оскільки 25,8 % респондентів переконані, що це сприяє їхній адаптації та інтеграції у суспільство. 22,6 % стверджують, що таким чином можна подолати психологічну напругу, 9,7 % вказали, що використання засобів музейної педагогіки

сприяє відновленню соціальних функцій дітей та молоді з інвалідністю, 6,5 % вважають, що це допомагає подолати внутрішні бар'єри особистості. І лише 3,2 % зазначили, що їм важко відповісти.

Можна стверджувати, що засоби музейної педагогіки мають терапевтичний характер і можуть впливати на психоемоційний стан дитини. Вважаємо, що це свого роду арт-терапія, мета якої полягає у гармонізації стану особистості через розвиток здатності самовираження та самопізнання за допомогою мистецтва.

На питання «На Вашу думку, який вплив здійснює використання засобів музейної педагогіки під час освітнього процесу та соціальної реабілітації у війсьній час?» 38,7 % респондентів вважають, що це впливатиме на ідентифіка-

3. Чи впливало використання засобів музейної педагогіки на свідомість учнівської та студентської молоді, зокрема з особливими освітніми потребами до війни?
31 ответ

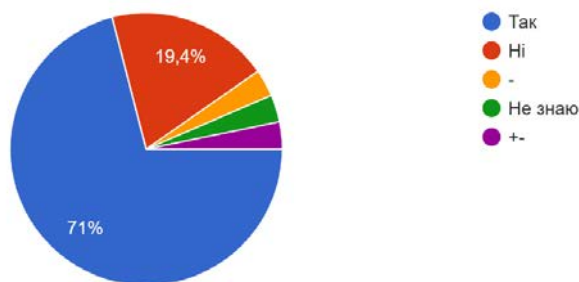

Рис. 5. Результати опитування на питання «Чи вплинуло використання засобів музейної педагогіки на свідомість учнівської та студентської молоді, зокрема з особливими освітніми потребами до війни?»

4. На Вашу думку, яким чином використання засобів музейної педагогіки впливало на соціальну реабілітацію дітей та молоді з особливими освітніми потребами?
31 ответ

Рис. 6. Результати опитування на питання «Яким чином використання засобів музейної педагогіки впливало на соціальну реабілітацію дітей та молоді з особливими освітніми потребами?»

цію дітей та молоді себе як українця, громадянина української держави, 32,3 % впевнені, що це сприятиме популяризації української мови, культури та традицій серед населення, зокрема серед дітей та молоді. 19,4 % опитуваних зазначили, що засоби музейної педагогіки сприятимуть переосмисленню людських цінностей та перестановці пріоритетів, 6,5 % зауважили, що це згуртовуватиме український народ. І лише 3,2 % дали відповідь – не знаю.

Під час вивчення питання «Як Ви вважаєте, чи зміниться роль музею в українському суспільстві після війни?» було встановлено, що 77,9 % опитаних вважає, що роль музеїв однозначно зміниться. 6,4 % стверджують, що нічого не зміниться, і ще 6,4 % дали відповідь – не знаю. Як бачимо, значна більшість респондентів переконані, що після війни роль музею суспільство значно посилюється. Використання засобів музейної педагогіки у найближчому майбутньому може стати необхідним та важливим інструментарієм не лише під час освітнього процесу, але й під час надання соціокультурних, оздоровчих та інших послуг.

Під час опитування, що було проведене у 2021 році, нами було встановлено, що роль музеїв у сучасному суспільстві виключно культурна вважало 24,7 % респондентів, 13,6 % вказали – просвітницька, 3,7 % – виховна, 2,5 % – соціальна, і в поодиноких випадках було вказано реабілітаційна. Однак 53,1 % зазначив усі вище-

перераховані варіанти відповідей. Тобто роль музеїв посилюється і зараз знову відбудеться переосмислення цінності музею як осередка для особистісного та професійного розвитку сучасного покоління (Песоцька, 2021).

Також у 2021 році було вивчено, які функції, на думку респондентів, виконує музей. 52,17 % відповіли, що основні функції музеїв це – просвітницька, пізнавальна та інформаційна. 24,64 % зазначили – духовна, культурна та естетична, 8,7 % – комунікативна, 8,7 % – зберезувальна, 8,7 % – розвивальна, 5,8 % – сприяє соціальній адаптації, 5,8 % – виховна, 4,35 % – розважальна, 2,9 % – красзнавча, 2,9 % – реставраційна та 1,45 % – релаксуюча. Кожна функція є не менш важливою та необхідною у діяльності музеїв. Вважаємо, що після війни значущість музею збільшиться під час освітнього процесу та соціальної реабілітації (Песоцька, 2021).

На питання «Щоб Ви порадили для розвитку музею та музейної педагогіки в Україні?» 38,4 % вважають, що для розвитку музеїв та музейної педагогіки потрібно більше популяризувати музеї серед учнівської та студентської молоді, а саме використовувати засоби музейної педагогіки під час освітнього процесу, більше проводити різноманітних заходів у музеях та з їх залученістю, вести активно соціальні мережі, які є найбільшими осередками сучасної молоді та інше. 22,4 % зазначають, що розви-

7. На Вашу думку, який вплив здійснює використання засобів музейної педагогіки під час освітнього процесу та соціальної реабілітації у воєнний час?

31 ответ

Рис. 7. Результати опитування на питання «На Вашу думку, який вплив здійснює використання засобів музейної педагогіки під час освітнього процесу та соціальної реабілітації у воєнний час?»

ток музеїв передбачає перехід та/або використання комп'ютерних технологій, інтерактивну, а також створення міждисциплінарної команди, яка забезпечуватиме доступність музею для всіх відвідувачів. 35,2 % відповіли, що вони не знають, що вони могли б порадити для розвитку музеїв та музейної педагогіки.

Використання засобів музейної педагогіки під час освітнього процесу та соціальної реабілітації зумовлює використання міждисциплінарного підходу, що передбачає створення мультидисциплінарної команди для більш ефективного розв'язання проблем сьогодення. Вважаємо, що до мультидисциплінарної команди необхідно включити таких фахівців, як музейний працівник, медик, психолог, соціальний працівник, педагог та супроводжувач осіб з інвалідністю та / або асистент (за необхідності). Однак впевнені, що команда повинна формуватися відповідно до ситуації, що складається.

Також було досліджено, яким засобам музейної педагогіки респонденти надають переваги. У 35,2 % респондентів серед відповідей було зазначено – занурення, екскурсії, інтерактив, аудіогіди, фільми, презентації, квест, музейні проморолики, дидактичні засоби музейної педагогіки, а також заходи спрямовані на роз-

виток особистості. 57,6 % опитуваних відповіли, що вони не знають.

Ураховуючи той факт, що незначна кількість педагогів, психологів та соціальних працівників використовують засоби музейної педагогіки під час організації своєї діяльності, то здобувачі освіти та клієнти можуть не знати усіх існуючих засобів. Адже їх кількість значно більша. Серед як варто виокремити музейний урок, музейне свято, музейний фестиваль, майстер-клас, перформанс тощо. Переконані, що згодом роль засобів музейної педагогіки посилиться під час освітнього процесу та соціальної реабілітації.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, роль засобів музейної педагогіки у воєнний час є значною. Оскільки саме музеї є осередками історії, культури та традицій українського народу. Однак сьогодні можемо розглядати музей як інструментарій роботи педагога, соціального працівника та психолога під час організації своєї професійної діяльності. Це сприятиме успішній організації освітнього процесу та соціальної реабілітації дітей та молоді, у тому числі внутрішньо переміщених та з інвалідністю. Дослідження не вичерпує розв'язання усіх існуючих проблем, а навпаки окреслює напрямки подальшої роботи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зелінська Є.І. (2009). Національна самосвідомість та фактори її формування. Філософські проблеми гуманітарних наук. URL: <http://www.infolibrary.com.ua/books-text-11405.html>
2. Коляда Н.М., Кравченко О.О., Салата Н.Т. (2021). Соціально-психологічна реабілітація дітей та молоді з особливими освітніми потребами в Україні. *Соціальна робота та соціальна освіта*. Вип. 2(5). С. 13–25
3. Песоцька Ю.Ю. (2021). Інклюзивний туризм: в умовах карантину. Можливості цифрових технологій : *зб.наук.праць Сучасні тенденції розвитку освіти і науки: проблеми та перспективи* / гол.ред. Ю.І. Колісник-Гумениук. Київ–Львів–Бережани–Гомель–Кельце. Вип. 8, С. 228–235
4. Попович А.М. (2017). Соціальні бар'єри та соціальна реабілітація. *Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. Педагогіка. Соціальна робота*. Вип. 1(40). С. 227–229
5. Удовиченко І.В. (2017). Музейна педагогіка: теорія і практика : наук.-метод. посіб. К.: Логос, Національний музей історії України, 72 с.

REFERENCES:

1. Zelinska Ye.I. (2009). Natsionalna samosvidomist ta faktory yii formuvannia [National self-consciousness and factors of its formation]. *Filosofski problemy humanitarnykh nauk*. Retrieved from <http://www.infolibrary.com.ua/books-text-11405.html> [in Ukrainian].
2. Koliida N.M., Kravchenko O.O., Salata N.T. (2021). Sotsialno-psykholohichna rehabilitatsiia ditei ta molodi z osoblyvymy osvithnimi potrebamy v Ukraini [Social and psychological rehabilitation of children and young people with special education needs in Ukraine]. *Sotsialna robota ta sotsialna osvita*. Vyp. 2(5). S. 13–25 [in Ukrainian].
3. Pesotska Yu.Yu. (2021). Inkluzyvnyi turizm: v umovakh karantynu. Mozhylyvosti tsyfrovyykh tekhnolohii [Inclusive tourism: in minds quarantined. Possibles of digital technologies] : *zb.nauk.prats Suchasni tendentsii rozvytku osvity i nauky: problemy ta perspektyvy* [hol.red. Yu.I. Kolisnyk-Humeniuk]. Kyiv–Lviv–Berezhany–Homel–Kielitse. Vyp. 8, S. 228–235 [in Ukrainian].
4. Popovych. A.M. (2017). Sotsialni bariery ta sotsialna rehabilitatsiia [Social barriers and social rehabilitation]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Ser. Pedagogika. Sotsialna robota*. Vyp. 1(40). S. 227–229 [in Ukrainian].
5. Udovychenko I.V. (2017). Muzeina pedahohika: teoriia i praktyka [Museum pedagogy: theory and practice]: nauk.-metod. posib. K.: Lohos, Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy, 72 s. [in Ukrainian].